

Els inicis de la cooperació en la citricultura valenciana

VICENT ABAD

1. — UN PRECEDENT ASSOCIATIU: ELS SINDICATS AGRÍCOLES.

No descobrim res de nou en assenyalar l'escassa inclinació demostrada al llarg del temps per l'agricultor del regadiu valencià cap a formes de cooperació capaces d'aglutinar-lo en defensa d'uns interessos comuns. Individualisme, malfiança, aïllament, plena dedicació a les tasques agrícoles, han estat i són factors que en major o menor mesura han contribuït a formar una consciència refractària a l'associacionisme que ha arribat fins als nostres dies. Tanmateix, aquesta norma de conducta generalitzada ha tingut notables i significatives excepcions que menaren els agricultors valencians a assajar formes d'actuació col·lectives capaces de fer front als problemes que transcendien l'àmbit individual.

Cenyint-nos a l'agricultura tarongera, ja des de les acaballes del segle XIX els llauradors dedicats a aquesta activitat prengueren consciència de tres qüestions greus impossibles d'abordar satisfactòriament sense una acció conjunta a nivell local: la defensa de la propietat i de les collites, la necessitat de costoses inversions per a regar els secans que s'anaven transformant en camps de tarongers, i la possibilitat d'escapar a la usura mitjançant l'organització del crèdit. Els Sindicats de Policia Rural, els Sindicats i Societats de Regants i els Sindicats Catòlico-agraris seran els mecanismes a través dels quals els agricultors intentaven solucionar aquests problemes i que, de forma simultània, donaven lloc a assajos pràctics de cooperació i solidaritat, que fan que puguen considerar-se antecedents de futures i més complexes experiències associatives.

Els primers intents d'associacionisme agrari al regadiu valencià guarden una estreta relació amb el problema de la seguretat al camp. Ja a l'acabament del segle XVIII el botànic Cabanilles escrivia sobre la necessitat d'«*impedir los muchos hurtos que se cometen en los campos... Si hubiera guardas que respondiesen de los frutos, y tuviesen facultad de prender y multar a los delincuentes, mayor sería la seguridad y el valor de las cosechas*». ¹ Un segle més tard el problema seguia plantejat en els termes, segons el comentari fet pel Comisari Regi d'Agricultura Vicente Lassala Palomares en acabar una de les seues visites d'inspecció, visita al llarg de la qual

1. CAVANILLES, A. J.: *Observaciones sobre el Reino de Valencia*. Madrid, 1795.

havia oït les queixes de sempre: «*seguridad personal en el campo y en los pueblos; respeto a la propiedad y sus derechos y amparo de las cosechas contra el merodeo*». ²

Les causes d'aquesta situació d'inseguretat, cal buscar-les en les difícils i precàries condicions de vida al camp valencià, agreujades per la crisi agrícola de mitjans del segle XIX, crisi que, esmentem-ho, seria determinant per a l'expansió del cultiu del taronger.

Foren anys de fam i de revoltes protagonitzades per un camperolat la vida del qual trascorria entre l'ofici de femater en la infantesa i la mendicitat quan, mancat de forces, no podia treballar al camp. A aquest panorama s'afegiren a la província de Castelló les incursions carlistes que, fins al 1840, assolaren en nombroses ocasions les comarques costeres on descendien les seues tropes des del Maestrat per buscar aliments i cavalleries; per això no resulta estrany que fóra precisament a Castelló on es va crear el primer Sindicat de Policia Rural a l'empara de la llei de 1898, l'inspirador de la qual fou el diputat castellanenc Fernando Gasset. Aqueixa llei eximia els ajuntaments de les seues obligacions de guarda i custòdia dels camps i les confiava als propis agricultors, i establia un mecanisme sancionador ràpid i eficaç que impedia que quedaren impunes els delictes.

L'exemple d'aquesta primera Comunitat de Llauradors es féu ressò en tot el país i, a la seua imatge i semblança, es constituïren ràpidament nombroses associacions a diverses localitats. La publicació en 1906 del Reglament d'aplicació de la Llei de Policia Rural de 1898 donà nova empenta a les Comunitats de Llauradors, que es traduï en un període de creació de noves societats d'aquest tipus, així com en l'adaptació dels estatuts de les que ja existien al nou reglament. Amb el pas del temps, els Sindicats de Policia Rural realitzaren, endemés de les pròpies funcions de guarderia, unes altres adreçades al millorament de les infraestructures dels seus termes municipals i feren obres d'acondicionament i millora dels camins, de neteja de les sèquies i dels escorredors, etc.

Si la recerca de majors nivells de seguretat col·lectiva fou motiu de la constitució de nombroses agrupacions d'agricultors, que finançaven així les despeses de guarderia en una agricultura integrada per un gran nombre de petits propietaris, la necessitat d'organitzar i de regular l'aprofitament de l'aigua era un assumpte amb l'entitat suficient com per a obtenir respostes semblants. És cert que en aquest camp hi havia, a més a més, la suficient experiència acumulada després de segles d'utilització conjunta de l'aigua dels grans rius (Millars, Túria, Xúquer), però no és a aquestes modèliques formes d'aprofitament a les que volem referir-nos ara, sinó a les que es produïren com a conseqüència de la contínua expansió del cultiu del taronger i que donaren lloc a noves formes d'associació entre els agricultors.

És sabut que el primer període d'expansió del taronger es féu introduint el seu conreu als regadius tradicionals en substitució de les produccions que històricament s'hi cultivaven (cereals, productes hortícoles, morera, frutals, etc.). El continu

2. LASALA PALOMARES, V.: «Reseña de la visita de inspección de la agricultura al sur de la provincia de Valencia». València, 1871.

increment de la demanda junt a la crisi del raïm féu que a finals del segle passat s'iniciara un procés de transformació dels secans del litoral a fi d'estendre el cultiu del taronger.

La conversió del secà en regadiu traient a la llum les aigües subterrànies exigia, però, fortes inversions que quedaven lluny de l'abast i les possibilitats del petit agricultor; per això primeres perforacions foren realitzades pels grans propietaris, l'exemple dels quals no trigaria a ser imitat per altres de més modestos que uniren els seus esforços i escassos capitals en una empresa comuna, «y cuando comen-zaron a regar vieron los labradores que esta transformación de cultivo no era patri-monio de gente acaudalada, que también los propietarios modestos podian reunir un crecido capital aportando pequeñas cantidades entre varios asociados y el espíritu de asociación fue desarrollándose...».³

El cas de Vila-real és paradigmàtic d'aquest tipus d'associacionisme agrari. Amb un terme municipal de quasi 73.000 fanecades, de les quals només 29.000 eren de regadiu a principis d'aquest segle, mentre que el secà ocupava les altres 44.000, Vila-real va vore nàixer en 1901 la primera societat d'agricultors disposats a unir-se en la búsqueda de l'aigua amb què revitalitzar les seues terres sedegoses. Aquests peoners de l'associació «*Pou del madrigal*», batejats pels més escèptics com «*els atrevits*», aconseguiren l'objectiu desijat, i el seu exemple no trigà a ser imitat per altres agricultors, fins al punt que en 1914 hi havia a Vila-real 37 pous en funcionament i 25 en construcció, dels quals només 9 pertanyien a propietaris individuals i 53 a societats de regants.

Sobre la manera en què es creaven aquestes associacions tenim una magnífica descripció que reproduïm íntegrament tot seguit; diu:

«Concibe un propietario la idea de hacer un poco»: «me pareix qu'allà podríem fer un pou», le dice a su mujer y muy temprano se marcha hacia su finca; mira hacia Poniente, a Levante, a Norte, al Mediodía; vuelve a mirar, da algunos pasos, vuelve sobre ello y cuando está embebido en sus cavilaciones, «bon dia», le dice otro propietario vecino que acaricia la misma idea, «bon dia fulano, saps qu'así podríem fer un pou»; y recorren la zona que se ha de regar, eligen el punto más alto para hacer el pozo, calculan el desnivel, trazan la trayectoria que han de seguir los regueros (todo a ojo de buen cubero) y como ya han hecho apaetito, mientras «trahuen el saquet» para almorzar, se sientan y a la sombra de un algarrobo discuten la forma en que se ha de constituir la sociedad.

Por la noche, estos dos, ya entusiasmados con el proyecto, visitan a todos los propietarios que tienen tierras en aquella zona. Unos aplauden el proyecto, otros desconfían, hasta que se han reunido ya una noche 15 ó 20 todos conformes en constituir la sociedad. En la mañana del primer domingo siguiente a esta reunión se congregan todos ellos en casa del Notario;

3. BELTRAN, E.: *La Plana de Castellón*. Castelló, 1918.

*exibe cada cual su cédula, manifiesta cada uno las hanegadas que ha de regar; se dicuten las bases por las que se ha de regir la sociedad, se nombra una Junta Directiva, se discute y acuerda el nombre que ha de tener la sociedad y queda esta constituida.»*⁴

D'aquesta manera els «petits regs», anomenats així per a diferenciar-los tant dels regadius tradicionals com dels procedents de les grans obres hidràuliques, anaren transformant els secans del litoral en horts de tarongers. Així, gràcies a aquests pous de les societats de regants, Vila-real regava en 1921 més de 12.000 fanecades, i a la província de València es comptabilitzaven per la mateixa data uns 700 pous que subministraven un cabdal capaç de regar 215.000 fanecades, una extensió semblant a la que tenia aleshores l'Horta de València.⁵

El tercer i últim assaig de cooperació que arrelaria al camp valencià seria el catolicisme catòlico-agrari, hereu directe de l'anomenat «catolicisme social» nascut a les darreries del segle passat amb el propòsit de superar la lluita de classes fomentant l'harmonia en les relacions entre patrons i obrers i, sobretot, de frenar els avanços revolucionaris del proletariat.

La notable importància que adquirí el catolicisme social en l'agricultura del nostre país vingué determinat per dos fets significatius. El primer, la convicció que el proletariat industrial estava perdut per a l'Església i que la seua regeneració era gairebé impossible, per la qual cosa havia de centrar els seus esforços en els camperols, reserva dels 105 valors catòlics tradicionals. Plantejades així les coses, que un dels més fervents propagandistes de l'acció socials catòlica a Espanya fóra el jesuïta castellonenc P. Antoni Vicent, ens dóna la segona clau per a explicar la difusió assolida pel moviment a les terres valencianes.

L'acció del P. Vicent, orientada inicialment cap a la creació dels Cercles Catòlics Obrers, dels quals en fundà centenars, va donar un gir a les acaballes del segle passat quan el jesuïta es va convèncer de l'escassa utilitat dels Cercles i de la necessitat de substituir-los per Gremis en què, des d'una perspectiva corporativista, es posara més esment en els aspectes materials, «*comenzando a tomar un cierto auge las cooperativas de consumos o las cajas de crédito que poco después desembocarán en los Sindicatos Agrícolas y las Cajas Rurales*».⁶

L'inici d'aquest procés al nostre país se situa en l'Assemblea de Cooperacions Catòlico-Obreres, celebrada a Castelló en gener de 1896, on el P. Vicent advocà públicament per la fundació de gremis a totes les poblacions on fóra possible, proposta que fou ratificada a l'Assemblea Regional celebrada a València el 1905, i l'objectiu final de la qual era la promoció del cooperativisme agrícola mitjançant la creació d'entitats econòmiques que lliuraren l'agricultor de la usura.

4. *Ibid.* Hem reproduït els textos literalment, només hem corregit la puntuació i l'hem afegida quan calia.

5. GARCIA ROS, L.: «Los pequeños riesgos en la Región Valenciana». Dins *III Congreso Nacional de Riesgos*. Tom 2. València, 1922.

6. GARRIDO, S.: *Los trabajadores de las derechas*. Castelló, 1986.

Fruit d'aquestes orientacions, en 1896 es creava a Castelló el **Gremio de Labradores de San Isidro** que assolí un ràpid desenvolupament *«porque ya no se trataba de fomentar la cooperació entre los obreros, sino entre los mismos propietarios, fueran grandes o modestos»*.⁷ A aquest gremi de la capital seguien d'altres distribuïts a les comarques de l'interior i aparegueren societats i agrupacions d'agricultors a Morella, Albocàsser, Vilafranca, Benassal, etc.

Resulta si més no sorprenent que precisament quan el P. Vicent abandona la idea dels Cercles per passar a defensar la formació de Gremis es produeix el període de major difusió d'aquells, com ho prova el fet que en pocs anys, a cavall del canvi de segle, es fundaren una trentena de cercles, entre ells els de poblacions tan significatives des del punt de vista cítricol com Almassora, Castelló, Vila-real, Vall d'Uixó, etc.

Els gremis i els cercles evolucionaren aviat i es convertiren en Sindicats Catòlico-agraris. Un factor clau d'aquesta transformació fou la llei dels Sindicats Agrícoles de 1906. Els avantatges fiscals que atorgava la llei als sindicats agrícoles féu que les agrupacions de llauradors ja existents adaptaren els seus estatuts a les exigències de la nova llei tot convertint-se en sindicats, alhora que incentivà en gran manera la creació de noves societats, fins el punt que en 1909 es comptabilitzaven a tota Espanya més de 450 sindicats catòlico-agraris.

El sindicalisme catòlico-agrari responia a una ideologia basada en uns principis generals que formen la trama sobre la qual es fonamenten totes les societats nascudes sota la seua inspiració i les característiques de les quals poden resumir-se de la següent manera. Primerament la confessionalitat, que feia primar el caràcter *«social-cristià»* dels sindicats i la seua plena acceptació de les directrius de la jerarquia trameses a través de la figura clau del consiliari.

Una conseqüència directa d'aquest segell *«cristià»*, entés segons l'ortodòxia de l'època, seria l'antisocialisme, ja que, en última instància, els sindicats catòlics nasqueren amb l'objectiu ja apuntat de frenar el sindicalisme d'esquerres, tant el socialista com l'anarco-sindicalista.

Des d'aquestes posicions inicials, els sindicats catòlico-agraris només podien ser societats interclassistes, fàcilment aplicables al regadiu valencià, on la gran divisió de la terra fa difuminar-se la frontera que separa els petits propietaris dels jornalers. De fet, la base social dels sindicats catòlico-agraris, la formaren majoritàriament petits propietaris *«que buscaban tener un lugar seguro y barato para abastecerse de materias fertilizantes, o que encontraban en las Cooperativas y Cajas de Crédito una tabla de salvación para no caer en endeudamientos imposibles de afrontar y una garantía de conservar sus parcelas»*.⁸ I això malgrat les quotes extraordinàriament baixes que pagaven els socis, i que fa pensar que el gros de la finançació d'aquestes entitats arribava de mans dels grans propietaris, els qui d'aquesta manera s'asseguraven el control d'aquestes a través de la seua presència continuada a les juntes directives i els consells de vigilància.

7. *Ibíd.*

8. *Ibíd.*

Una última característica dels sindicats catòlico-agraris, i la més interessant des de la perspectiva d'aquest treball, és el foment del cooperativisme agrari realitzat per les diferents seccions dels sindicats, entre les quals destaquen les de crèdit, subministraments d'adobs i d'insecticides, lloguer de maquinària agrícola i d'equips de fumigació, etc., sense menysprear les seccions d'esbargiment, punts d'encontre i de reunió dels socis.

El moviment catòlico-agrari a les terres valencianes evolucionà seguint la conjuntura econòmica i la major o menor conflictivitat social. Després d'un període expansiu que es perllongà fins al 1910, minvà la creació de nous sindicats, que experimentaren un nou auge a partir del 1914 com a conseqüència de la crisi produïda per la primera guerra mundial, per a decaure novament en els anys vint, sens dubte els millors per a l'agricultura valenciana d'exportació.

En la majoria dels pobles més importants, però, quedà un Sindicat o una Caixa Rural i «*prueba inequívoca de la influencia que estas entidades lograron desde entonces es que actualmente las más boyantes Cajas Rurales españolas se encuentran emplazadas en la comarca de la Plana, nacidas todas a caballo entre la primera y segunda década del siglo y continuadoras de un Sindicato Agrícola Católico*». ⁹

2. — LES PRIMERES COOPERATIVES TARONGERES.

Si l'inici del cooperativisme taronger se situa sens dubte a principis d'aquest segle, resulta obligat indagar les causes per què un nombre cada vegada major d'agricultors sent precisament aleshores la necessitat d'unir-se en defensa dels seus interessos.

Una ullada a la situació de la citricultura valenciana de finals del segle passat i principis d'aquest no mostra cap signe aparent del fet que aquella es trobe en un moment difícil, sinó ben al contrari. En efecte, a partir de 1894, en què l'exportació supera per primera vegada les 100.000 tones anuals, els enviaments a l'exterior segueixen un ritme fortament expansiu, que els situa en més de 200.000 tones en 1895, en 285.000 tones en 1901, fins arribar a les 570.000 tones en 1913.

Així, doncs, des de finals del segle passat s'inicia un període de fort creixement de la nostra exportació tarongera en què, juntament amb l'augment ja ressenyat del tonatge lliurat a l'exterior, assistim a la difusió de la nostra taronja per tot Europa gràcies a l'obertura de nous mercats. Açò no vol dir que la taronja valenciana fóra desconeguda fins aleshores a les principals ciutats del continent, sinó que la seua demanda es cobria per les reexportacions que es feien des dels mercats tradicionals, en especial des de Gran Bretanya i Holanda; fou la progressiva substitució d'aqueixes exportacions el que influí de forma decisiva en l'augment del consum i en la capacitat de nous mercats.

9 *Ibid.*

Tanmateix, va ser precisament aquest increment considerable del comerç taronger el que, en augmentar la complexitat del negoci, evidenciava les contradiccions internes del sector. Qüestions com la dependència exterior, les deficiències de transport, l'anarquia exportadora, les pugnes entre agricultors i exportadors, etc., exiren a la superfície i acabaren amb la situació d'aparent bonança en què s'havia mogut fins aleshores el sector. Hi contribuï així mateix l'aparició d'una competència observada des d'ací més com un perill potencial que no com una realitat immediata.

Comptat i debatut, no resulta estrany que entre els agricultors tarongers s'estenguera un cert clima d'inquietud i de preocupació al voltant de l'estat i de les perspectives de futur que ofería la citricultura de l'època, inquietud que apareix replegada en un dictamen elaborat en 1886 per una comissió de la Sociedad Valenciana de Agricultura presidida pel naturalista José Arévalo Baca, titulat precisament «*Estado actual de la producción de la naranja y medios de mejorarlo*», gràcies al qual podem conèixer l'opinió que un grup selecte d'agricultors tenien del moment pel qual passava l'economia tarongera d'aleshores.¹⁰

A l'informe, després de constatar el gran desenvolupament assolit pel cultiu i el comerç de la taronja gràcies a la gran demanda d'aquest producte als mercats francès i anglès, desenvolupament a l'ombra del qual havien nascut «*líneas de vapores, empresas para la llamada confección del fruto, casas de comisión, en una palabra, un aumento considerable de riqueza agrícola, industrial y comercial*»,¹¹ s'afirmava haver arribat a un punt en què, estimulats per la riquesa produïda per la taronja, uns altres països «*como Italia, Argelia, Portugal, el Estado de Florida y el Brasil se prepararon a la lucha y acudieron a los mercados que antes España casi exclusivamente abastecía. Por otra parte —añegia el dictamen— el estado económico de Inglaterra, empeorando de día en día, hizo disminuir el consumo y la demanda; y así empezó la decadencia, o mejor dicho la reacción en el negocio de la naranja que deberá conducir más o menos rápidamente al equilibrio que hablamos, no sospechado o tal vez desdeñado por nuestros agricultores*».¹²

Però no només els agents externs havien dut l'economia citrícola a aqueixa situació d'aparent estroncament; també les errades i la ignorància d'alguns cultivadors entestats a plantar tarongers en terrenys mancats d'aigua i de «*composició mineralògica*» inadequada, la mala elecció dels adobs, la defectuosa organització dels transports, la «*imprevisió i falta de patriotisme dels nostrès governs*», i, sobretot, la mala fe, eren els causants dels mals que afligien la citricultura valenciana.

Ara bé ja què es referien els autors de l'informe quan assenyalaven la «*mala fe*» com a primer factor desestabilitzador de l'economia tarongera? Segons les seues pròpies paraules, la «*mala fe*» era la causant «*de las malas condiciones en que suele llegar la naranja a los centros consumidores... de las pérdidas sufridas por los cosecheros y por los negociantes honrados... del descrédito del producto en los mercados*

10. Formaven la citada comissió, a més del seu president, Ramón Galvañón, Emilio Ribera, Antonio Devesa i Bernardo Aliño.

11. SOCIEDAD VALENCIANA DE AGRICULTURA: *Estado actual de la producción de la naranja y medios de mejorarlo*. València, 1886.

12. *Ibid.*

extranjeros, y del retraimiento del comercio de exportación». ¹³ En resum, la deficient qualitat de part de les nostres exportacions, inclús tenint en compte que quan s'escribí l'informe citat s'acabaven de produir tres gelades consecutives (1883, 1884 i 1885), havia incidit sobre el consum i el desviava cap a fruites d'altres procedències.

Evidentment l'informe no es limitava a enumerar les que eren, segons el seu parer, les raons de la previsible decadència de la citricultura valenciana, sinó que suggeria les mesures amb què es podien atallar, que anaven des de les adreçades a l'agricultura (utilització correcta dels fertilitzants, no mamprendre costoses obres de transformació i d'afeixament i «*dedicar al cultivo del naranjo solamente aquellos terrenos que posean las condiciones características de los huertos de Carcagente y Alcira*»: segurament allí havien de tenir les seues finques els autors del dictamen), a la millora del transport per ferrocarril, l'obertura de nous mercats (el mercat interior inclòs), fins les ja sabudes peticions de rebaixa dels impostos.

Presenta un interès major, en la línia de l'estudi que realitzem, el plantejament que fa el dictamen d'un assumpte que començava a ser objecte de discussió i debat en aquells anys. «*¿Es conveniente —es preguntaven— que el producto envíe directamente sus frutos a los mercados; o, por el contrario, será mejor que los venda en su propia finca y de una vez si es posible?*» ¹⁴ És la primera ocasió en què una forma pública es qüestionava, almenys teòricament, el paper d'intermediació realitzat pel comerciant tradicional encara que només que fóra per a reivindicar, tot seguit, la seua figura com a pas indispensable entre el productor i el consumidor. Perquè, advertien, l'exportació directa de les seues collites només podíem mamprendre-la els grans propietaris «*que disponen de grandes capitales... pero no los modestos propietarios y el pobre arrendador*» ¹⁵ que, endemés, desconeixien els complexos mecanismes comercials que aparellava l'activitat exportadora.

Els comerciants eren, doncs, un element imprescindible l'activitat dels quals no podia defugir-se, per molt que pugam qüestionar-nos la capacitat financera de la majoria d'ells (no oblidem que aleshores quasi tots treballaven a base de bestretes atorgades per importadors i naviliers) i els coneixements mercantils de la plèiade de confeccionadora a comissió que integraven per aquell temps el grup majoritari del sector.

Ara bé, si l'exportació directa per part dels agricultors individuals no era considerada com una solució, molt menys encara ho era la unió d'aquests en cooperatives ja que «*la asociación (de agricultores) supone el desprendimiento de una parte de capital, de trabajo y de tiempo en beneficio de la colectividad, y por poco que estos factores representen no es posible que los labradores lo distraigan fuera de sus fincas. Lo que sí les conviene —concloïen— es prevenirse contra los compradores y negociantes*». ¹⁶ Per a això no hi havia res millor que constituir «*sindicats*» d'agricultors i de comerciants que empararen els drets tant del productor com els del comprador de bona fe, tot harmonitzant els interessos d'ambdós i donant forma legal als contractes de compravenda de la taronja.

13. *Ibíd.*

14. *Ibíd.*

15. *Ibíd.*

16. *Ibíd.*

«Estos sindicatos, elegidos directamente en los centros productores por todos los interesados en la producción y el tráfico, y en los cuales tuvieran representación los labradores, confeccionistas y negociantes, constituirían una entidad jurídica de garantía bastante para que aquellos que les confiaran la defensa de sus intereses y cuya autoridad y atribuciones bastarían para extirpar la mala fe y disminuir el descrédito, causas principales de la decadencia del comercio de exportación de la naranja en estos últimos años.»¹⁷

Aquests desigs d'harmonia entre productors i comerciants, alterada tan sols per l'ocasional mala fe d'algun d'ells, en el nom de la qual es refusava la idea del cooperativisme, havia estat també la impulsora de l'**Asociación para el Fomento y Defensa de la Naranja** creada a Alzira quatre anys abans, concretament el 14 de setembre de 1882.¹⁸ Aquesta primera agrupació de tarongers de què tenim notícia, es fixava com a objectius «*velar por el fomento de la producción, facilitar su exportación armonizando los intereses del propietario y del comerciante y hallarse dispuesta por cuantos medios legales estime procedente a la defensa de los intereses que representa, cuando los crea perjudicados por algún concepto*».¹⁹

Tanmateix, com que la realitat és tossuda i acaba imposant-se sempre, no tardaren a aparèixer les contradiccions i discrepàncies entre els agricultors i els exportadors motivades no per la bona o mala fe d'un o d'altre signe, sinó per una qüestió molt més senzilla: el lògic desig d'eleva al màxim el benefici propi, el que, en una economia de mercat basada en el lucre individual, difícilment pot aconseguir-se sense erosionar els interessos de l'altre. I així, la primera manifestació pública de l'antagonisme agricultors/comerciants es donaria precisament a Alzira a principis d'aquest segle, en gener de 1901, en pretendir els confeccionadors de taronja crear una mena de sindicat a través del qual fixar els preus de compra, el que motivà una sèrie de reunions d'agricultors a fi de formar un altre sindicat de colliters que defensara els seus interessos.²⁰ Ni l'una ni l'altra associació arribaren a formalitzar-se, però no hi ha dubte que l'incident reflectia una situació d'antagonisme real.

Cronològicament foren els comerciants els primers a agrupar-se i formar societats d'embarcadors a través de les quals es canalitzaven les bestretes i es distribuïen les cabudes dels vaixells. Seria també el 1901 quan els comerciants donarien una nova passa en defensa dels seus interessos en fundar el maig d'aquell any un Centre d'Exportadors, el **Círculo Frutero de Valencia**, a fi d'informar els seus associats de les incidències de la campanya i de la defensa corporativa dels exportadors davant els poders públics.

17. *Ibid.*

18. Formaven la Comissió redactora dels Estatuts d'aquesta Associació l'alcalde d'Alzira, Juan Redal i Ramón Gavañón, Juan B. Vernich, José Dols, José Ribera, Eduardo Solanich, Joaquín Latorre i José Vilarroya.

19. «Reglamento de la Asociación para el Fomento y Defensa de la Naranja y otras producciones agrícolas». Alzira, 1882.

20. «Los Mercados», 21 gener 1901.

El **Fruïter** de València, a imatge del qual es constituïren d'altres Cercles a les principals poblacions tarongeres, dugué una vida activa tractant d'influir en qüestions com la firma de tractats comercials, la millora dels transports, la distribució d'embarcaments, etc., encara que mai no arribà a abordar les grans qüestions de l'exportació tarongera (finançament, monopoli del transport marítim i vendes), el que d'altra part no resulta estrany, ja que a les juntes directives dels «Fruïters» figuraven, juntament als grans exportadors, representants destacats dels naviliers i de les cases subhastadores, els interessos dels quals no coincidien amb els dels petits comerciants i els dels confeccionadors; per això eludiren aquests problemes, amb l'aquiescència dels grans exportadors, als qui les primes i retorns feien desitjable la pervivència del sistema.

Els progressius avanços de l'associacionisme entre els exportadors no passaren desapercibuts entre els agricultors, els quals començaren a plantejar-se seriosament dur a la pràctica les idees cooperatives. I seria a dues de les poblacions més representatives de món taronger valencià, Borriana i Carcaixent, on es fundaren quasi simultàniament les dues primeres cooperatives d'exportació. En efecte, en febrer de 1903 es creava a Borriana la «*Liga de Cultivadores*» amb 228 socis, i en setembre del mateix any 770 agricultors constituïen la «*Cooperativa San José*» de Carcaixent.

Ambdues cooperatives serien la punta de llança d'un moviment associatiu que es veuria impulsat des de la **Federación Agraria de Levante** (FAL), organisme nascut a principis de segle, en uns moments en què, com hem vist, els problemes comercials i una incipient competència començava a gravitar sobre l'economia citrícola.

La FAL celebrà el seu primer congrés a València el febrer del 1904 i el cooperativisme hi fou objecte d'una ponència en què es propugnava una associació d'agricultors «*que partiendo de la idea de municipalidad, tiene su suprema síntesis y su más alta concreción en un organismo central que unifique y dirija toda la organización agrícola de la nación*». ²¹

D'aquesta manera les idees cooperatives s'obrien pas lentament entre un camperolat no gens afecte a l'associacionisme perquè, com reconeixia un dels representants més il·lustres del moviment cooperatiu de principis de segle, Manuel Lassala Emo, entre els agricultors tarongers «*no hay hábitos de asociación y es menester crearlos*». ²² A la difusió i creació d'aqueixos hàbits associatius es dedicà la FAL, sobretot a partir del 1908, quan Manuel Lassala n'ocupà la presidència. Les gelades del 1905 i del 1906, al costat de la desastrosa campanya de 1907-1908, menaren l'agricultura taronjera a una situació de crisi que era terreny adobat perquè la cooperació anara guanyant afectes entre els llauradors valencians.

Aquests acudiren en masa a una sèrie d'assemblees convocades per la FAL amb l'objectiu de promoure la constitució de cooperatives a les poblacions tarongeres. La primera d'aquestes se celebrà a Alzira el 19 de gener del 1908 i s'acordà convidar-hi «*la Federación Agraria de Levante a que constituya la Asociación General de Cosecheros de Naranja, bajo la forma de cooperativas y sindicatos*», ²³ acord que fou ratificat el 15 de març en una altra assemblea que va tenir lloc a València.

21. «Los Mercados», 21 febrer 1904.

22. FEDERACION AGRARIA DE LEVANTE: *La cooperación y la mutualidad en la exportación de naranja*. València, 1908.

23. LASSALA EMO, M.: *Nuestra exportación de naranja*. València, 1909.

Això no obstant, aquesta decisió de crear un organisme rector de caràcter regional al qual havien de sotmetre's les cooperatives tarongeres existents, fou refusat pels agricultors, que forçaren la FAL a reconsiderar l'acord en una altra assemblea realitzada uns dies més tard, el 29 de març, a Borriana i on es decidí «*encomendar al Consejo Regional de la Federación Agraria de Levante, ayudado por los Presidentes de las cooperativas voluntarias ya constituidas, la fundación de numerosas asociaciones locales en breve plazo, para después crear la Junta de Gobierno o Directorio definitivo de todos los cosecheros*»;²⁴ és a dir, crear primer cooperatives i que foren aquestes les que després triaren la direcció que coordinara les activitats de totes elles.

Fruit d'aquesta iniciativa fou la progressiva aparició de cooperatives al llarg de la geografia tarongera, encara, és just reconèixer-ho, amb un entusiasme molt menor del previst pels seus impulsors. No avancem judicis de valor, però, i limitem-nos pel moment a consignar els avanços d'aquell cooperativisme inicial. A les cooperatives pioneres, les de Borriana i Carcaixent, s'uniren en 1906 les de Carlet i Gandia, Oriola i Petrer. L'any 1908 fou especialment favorable per al cooperativisme, sens dubte com a conseqüència del desastre de la campanya d'exportació, i al llarg del mateix any aparegueren les cooperatives de Sagunt, Castelló de la Plana, dues a Vila-real i una de nova a Borriana. L'any següent, 1909, es creava una cooperativa a Onda i unes altres dues, a Vila-real i Castelló, respectivament; aquest primer impuls cooperatiu acabaria el 1910 amb l'aparició de la cooperativa d'Algar i una de nova a la capital de la Plana, el que fa un total de 21 cooperatives tarongeres a finals d'aqueix any.

El que hem dit fins ara permet de fer algunes reflexions al voltant d'aquest període inicial del cooperativisme taronger. Destaca, en primer lloc, l'escassa entitat del moviment associatiu, que es reflexa tant en el nombre de cooperatives —21 en vuit anys no sembla excessiu—, com en el dels que n'eren socis, ja que tan sols sis d'elles superaven el centenar de membres.

Tampoc no sembla que desenrotllaren una gran activitat exportadora, d'acord amb la funció per què havien estat creades, i les que ho feren amb una certa constància i entitat no veren recompensats els seus esforços amb resultats excessivament brillants. Avalen aquesta suposició les escasses, però significatives, informacions que posseïm d'algunes d'aquestes cooperatives. Així, per exemple, la **Liga de Cultivadores** de Borriana que comptava amb 6.000 fanecades de tarongers i tres magatzems de confecció, i el funcionament de la qual es considerava exemplar als cercles tarongers, féu pública la liquidació de la campanya 1907-1908 en què ja es mostraven els avantatges de l'exportació cooperativa, ja que havien pagat la taronja a un preu mitjà «*de unas 15 pesetas el millar al par que el comercio las ha adquirido a unas 13 pesetas*». ²⁵ Allò curiós és que en anys successius no publicaren liquidacions, fet que ens mena a pensar que aquestes no foren massa falagueres. Res de paregut ocorria amb la cooperativa d'Onda, l'única juntament amb la de Borriana

24. *Ibid.*

25. «El Agrario Levantino», 1 agost 1908.

que publicà esporàdicament alguna memòria, que, per exemple, s'ufanava en la campanya 1910-1911 d'haver aconseguit bons preus, encara que sense dir la quantia, per les 24.000 o més caixes que havia exportat aqueixa temporada.

Un altre aspecte no menys interessant és la distribució geogràfica del cooperativisme taronger, amb la meitat de les cooperatives a la Plana i el 20 per cent al Camp de Morvedre, el que suposa que el 70 per cent d'aquestes es localitzava al nord de la ciutat de València.

L'escàs arrelament del cooperativisme taronger a les comarques citrícoles del sud, la Ribera i la Safor, pot explicar-se a partir d'una sèrie de factors. En primer lloc, l'orientació del comerç en aquestes zones en què abundaven els exportadors a França, mercat basat en la venda directa i el finançament propi, que el dotava d'una estabilitat envejable, fet que al costat de la major precocitat de la taronja evitava als agricultors no pocs dels riscos i sobresalts que sofrien els seus col·legues del nord. Si a això afegim la rivalitat comarcal, tindrem un factor de recel i desconfiança per part dels tarongers del sud cap a les novetats cooperatives pregonades des de la Plana, que acabaria d'explicar l'escàs ressò obtingut per aquestes.

Una última qüestió a considerar és la incidència de les pugnes políticocaciquils en el moviment cooperatiu, causants en última instància de la proliferació de societats d'aquests tipus en una mateixa població i els casos més significatius de la qual es donaren a Vila-real, on en 1914 hi havia no res menys que cinc cooperatives, i a Nules, que en quatre mesos, de juliol a octubre del 1915, en va veure nàixer tres.

L'escàs esperit associatiu del camperolat taronger que, com hem vist, preocupava tant Lassala Emo i els altres impulsors del cooperativisme i, que, esmentem-ho, ha estat una constant històrica dins la citricultura valenciana, explica una de les característiques més definitòries d'aquest moviment i que es repeteix al llarg del temps: ens referim als avanços i retrocesos del cooperativisme al compàs de la conjuntura econòmica, de forma que aquell es manifesta puixant en els moments de crisi o de dificultats, decau quan arriben els bons temps, per tornar a resorgir a la propera crisi.

Axí ocorregué des dels seus inicis, i el creixement del cooperativisme que, com ja sabem, es produí entre 1903 i 1910 a l'empar d'uns anys comercialment desfavorables, s'interrompé a partir d'aquesta última data quan es normalitzà la situació. Bastaren un any sense gelades i amb una exportació en ascens perquè es tallara immediatament el ritme de creació de noves cooperatives (només en va aparèixer una el 1911, la *Cooperativa Sérvol* de Vinaròs), fins a la propera crisi, motivada, com és sabut, per l'inici de la Gran Guerra.

L'esclat de les hostilitats en agost del 1914 produí una pregona inquietud en el sector taronger, el primer reflex del qual va ser la celebració d'incomptables assemblees, reunions, mítings, etc., on, de forma tan repetitiva com escassos foren els resultats tangibles, es demanava als poders públics primer a l'exportació, rebaixes en les tarifes ferroviàries, obertura de nous mercats, finançament comercial, etc.²⁶

26. Per a una anàlisi detallada d'aquest període vegeu: ABAD, V.: *Historia de la Naranja (1781-1939)*. Tom I, València, 1984.

Pel que fa al cooperativisme, resulta poc menys que increïble la reacció associativa que produí entre els agricultors la por de no poder vendre les seues collites a causa de la guerra, fins al punt que en els quatre mesos següents al començament dels combats, de setembre a desembre del 1914, es comptabilitzaren fins a sis noves cooperatives, tot un rècord difícilment superable.

La febre cooperativa continuà en 1915 amb la creació de cinc noves societats, es frenà en 1916, any que no sorgí cap cooperativa, a causa potser del defalliment en què es trobaven els agricultors, i donà les seues últimes cuades en 1917 amb l'aparició de tres cooperatives, el que demostra una vegada més l'escàs arrelament d'aquestes i la seua vinculació ja citada als períodes de crisi. Així, entre 1918 i 1925, vuit anys, només es crearen cinc cooperatives d'exportació a tota la zona tarongera.

No podem tancar aquesta primera etapa del cooperativisme taronger sense fer una referència a la importància quantitativa i qualitativa de l'exportació cooperativa del període. Dissortadament les informacions que ens han arribat sobre aquesta qüestió són escasses i fragmentàries, perquè no oblidem que les estadístiques oficials de l'època donen xifres d'exportació totals sense desglossar en cap moment les quantitats corresponents als comerciants i a les cooperatives. Si a això afegim que no hem pogut localitzar cap memòria on es reflexen els volums exportats per aquestes últimes, tret de la publicada per la **Cooperativa Ondense**, que exportà 24.673 caixes en la campanya 1910-1911, caldrà concloure que ens trobem amb un problema de difícil solució, que intentarem abordar amb informacions indirectes amb què apuntarem, doncs, unes conclusions provisionals subjectes en tot cas a revisió si noves troballes permeten, temps a venir, confirmar-les o corregir-les.

Dit açò, estimem que en el període 1908-1911, el més brillant del cooperativisme taronger d'aquests anys, aqueixes associacions d'agricultors comercialitzaren al voltant del 5 per cent de l'exportació citrícola, entre 20.000 i 25.000 tones anuals, percentatge no gens menyspreable i que no es tornaria a assolir en molts anys. Aquesta participació de les cooperatives en l'exportació tarongera minvaria en anys successius, fenomen a què no serien alienen les dissensions aparegudes al si del cooperativisme, mantenint-se els baixos nivells inclús durant la Gran Guerra, en ser més sensibles les cooperatives als trastorns comercials produïts pel conflicte bèl·lic.

Una última qüestió, no per això menys interessant, seria preguntar-se en quina mesura el cooperativisme incidí positivament o negativa en la qualitat de les exportacions, sobretot si tenim present que per a Manuel Lassala un dels objectius de la cooperació era estimular «*la producción de clases selectas y la difusión de marcas que acrediten en los mercados el origen valenciano*»,²⁷ idea que repetiran d'altres il·lustres cooperativistes per als qui aquestes societats havien de potenciar l'exportació «*concurriendo al mejoramiento de la calidad de la fruta*».²⁸

Tanmateix no sembla que tals aspiracions es convertiren en fets. Primerament, perquè la millora de la qualitat de la fruita que s'exportava era en aquelles dates un concepte abstracte en què creien un percentatge ínfim del sector, agricultors i comerciants inclosos.

27. LASSALA EMO, M.: *Op. cit.*

28. «Carta de Manuel Peris Fuentes a Manuel Lassala». Borriana, 1908.

En segon terme, perquè el funcionament intern de moltes cooperatives no afavoria l'estímul de la qualitat; tal era el cas, per exemple, de la poderosa **Asociación de Cosecheros la Fertilizadora** de Castelló, els socis de la qual confeccionaven les seues respectives collites al magatzem comú utilitzant les seues pròpies marques, podent triar després entre exportar-les directament o vendre-les a la cooperativa al preu regulador fixat pel seu Consell rector.

En tercer lloc, perquè eren poques les societats d'aquest tipus —que sapiguem només la de Borriana—, en les quals era absolutament obligatori inscriure tota la taronja dels associats, fet que duia els agricultors a «apuntar» a la cooperativa els horts pitjors i reservar-se els de millor collita per a vendre-la als exportadors. D'aquesta manera les cooperatives es veien forçades a treballar amb una matèria prima que no era la més idònia per a aconseguir una confecció de qualitat. Inclús, però, si els principis mutualistes s'aplicaven estrictament les coses no eren pas més fàcils; tinguem en compte que aleshores l'escassa capacitat de consum del mercat interior feia difícil la col·locació dels destriaments, fet que impulsava a exportar-los emparats en terceres i quartes marques. Si la cooperativa replegava tota la taronja pendent dels arbres dels seus socis (sistema anomenat «*cap en cua*»), cosa que no acostumaven a fer els exportadors, acumulava un percentatge no genys menyspreable de destriaments l'única eixida dels quals era l'exportació.

Aquesta crua realitat era denunciada en un extens informe elaborat en 1914 pel representant a Gran Bretanya de la Federació Tarongera, on es donava resposta a la pregunta que insistentment es formulaven algunes cooperatives. «¿Porqué —deien— *si nuestras marcas alcanzan cotizaciones similares e incluso superiores en ocasiones a las obtenidas por los exportadores, los promedios de las cooperativas eran, por lo general inferiores a los obtenidos por los comerciantes?*» La resposta es trobava en la diferent composició dels lots remesos per unes i altres, en l'origen de les quals estava el diferent sistema de collita.

«Hemos de recordar —deia l'informe— que uno de los principios fundamentales en la constitución de nuestras sociedades ha sido el de recoger la fruta de toda la cosecha de sus asociados, lo cual quiere decir que en nuestra recolección va al almacén, no sólo aquella fruta dudosa, de sanidad y resistencia discutibles, sino aquella otra que desecharía por inadmisibile el comerciante menos meticoloso en vésperas de quiebra... Menos mal cuando una vez en el almacén puede todo ese desecho ser vendido sobre el terreno, pero no siempre ello es posible (i) así han nacido nuestras cuartas marcas, que si alguna vez quedan suprimidas es solamente para que las conspicuas (sic) terceras vengan aumentadas y se presenten tan copiosas, que basten por si solas para malograr el promedio más brillante.

A estas dos marcas prácticamente desconocidas —continuava l'informe— sigue en orden ascendente el mérito de la segunda, de la que nada habría que decir si no viniera siempre en proporción tan enorme que forma siempre la columna

*vertebral en todas nuestras remesas, haciendo con ello que la primera quede relegada en cuanto a cantidad a un lugar muy secundario.»*²⁹

Per a demostrar aquestes afirmacions s'acompanyava un estudi estadístic del mercat de Liverpool que, sobre un conjunt d'enviaments realitzats per cooperatives que sumaven 10.000 caixes, donava els resultats següents:

— Primeres marques	menys del 20 %
— Segones marques	menys del 60 %
— Terceres i quartes marques	més del 20 %

Després analitzava el que ocorria «*en casa de nuestro amigo el comerciante*», per a la qual cosa havia seguit les pistes als enviaments realitzats al mateix mercat per cinc exportadors «*de los que trabajan con mayor regularidad*», que havien col·locat a Liverpool quasi cent-mil caixes amb la següent composició per marques:

— Primeres marques	78,5 %
— Segones marques	19,— %
— Terceres marques	2,5 %
— Quartes marques	0 %

Ací es trobava l'explicació de les diferències en els promedis de venda, posada al descobert per l'escrit que comentem i que acabava amb aquestes paraules adreçades a tots els cooperativistes: «**No olvideis el hecho; de cada 20 cajas que nosotros presentamos en primera marca ofrece el comercio cerca de 80; de cada 60 de nuestras segundas marcas no llegan a 20 las que el comercio tiene.**»³⁰

Ara bé, veritablement tot sembla indicar que les diferències qualitatives entre exportadors i cooperatives no eren tan grans com sembla indicar l'informe, en què s'havia comparat el treball d'aquestes amb el d'un reduït grup de grans comerciants, el menor dels quals havia exportat més caixes que totes les cooperatives juntes, sense incloure en el mostreig a confeccionadors i «*rebutgeros*» que també abundaven. Però la comparació no deixa de tenir la seua lògica ja que aquest representant de les cooperatives mostrava així les diferències entre aquestes i els millors comerciants de la plaça, amb l'esperança que serviren d'estímul a les cooperatives i s'esforçaren per arribar a l'altura d'aquells.

29. «Los Mercados», 31 gener 1914. Si no diem res els subratllats sempre són del text.

30. *Ibid.*